

Розділ VII

Договірне регулювання відносин в аграрній сфері

Глава 1

Особливості класифікації договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників

У процесі виробництва сільськогосподарської продукції сільськогосподарські товаровиробники вступають з різними суб'єктами як у зовнішні, так і у внутрішньогосподарські зв'язки. Суттєва роль при цьому відводиться договорам. Договір в умовах ринку є основною правовою формою, визначає нормальні відносини між договірними суб'єктами. Враховуючи важливість договорів, є вчені, які основну увагу звертають на цивільно-правові договори. На їх думку, розвиток правового регулювання договорів, які застосовуються в сільському господарстві й АПК, в цілому, має йти не шляхом усе більшого відокремлення цих інститутів за рахунок включення до них норм, специфічних тільки (або переважно) для АПК, а шляхом застосування загальних принципів договірного права, що мають «наскрізне» значення¹. На сьогодні навряд чи знайдуться серйозні аргументи, які заперечували б роль цивільно-правових договорів, які використовуються для врегулювання майнових відносин у сільському господарстві. Варто погодитися, що при договірному врегулюванні майнових відносин за

¹ Див.: Тимескова. В. С. Договорные отношения в АПК [Текст] : учеб. пособие / В. С. Тимескова. – Л., 1989. – С. 7–15.

участю сільськогосподарських товаровиробників можливо й необхідно застосовувати принципи, загальні положення та нормативні моделі конкретних договорів, закріплені в розділі III ЦК України. Разом з тим, окрім зазначених у ЦК України договорів, сільськогосподарські товаровиробники укладають значну кількість договорів комплексного характеру, які регулюють неоднорідні відносини, що виникають у сфері використання бюджетних коштів, виконання для сільськогосподарських підприємств спеціалізованими господарствами комплексу дій з використання продукції племінного тваринництва та насінництва. Суттєво впливають на зазначені договори також угоди, укладені органами центральної виконавчої влади (Мінагрополітики та продовольства України, Мінфін України) з банками-агентами, державними закупівельними організаціями – замовниками, лізинговими компаніями тощо. Усе це диктує необхідність наукової розробки загальних питань договорів, які мають методологічну значимість для розвитку договірних відносин у цілому і, зокрема, у сільському господарстві, оскільки загальні питання договорів властиві всім договорам, використовуваним у різних сферах суспільного життя¹. Разом з тим це не означає, що в деяких галузевих і внутрішньогалузевих договорах відсутні визначені особливості, які, без сумніву, повинні враховуватися галузевими правовими методами. Зокрема, деякі договори мають особливості, обумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва та враховуються в аграрному законодавстві. У цілому специфіка сільського господарства зумовила своєрідність проведення в АПК перетворень та їх правового регулювання, на що звертається увага не тільки в юридичній, але і в економічній літературі².

У правовій літературі висловлена думка, що стосовно господарського договору в сільському господарстві вирішальним у визначенні договору повинен бути спосіб створення його предмета зобов'язання і сфера дії. Якщо предметом зобов'язання повинен бути створений у процесі новий речовий продукт, то договірні відносини сторін будуть опосередковуватися господарським (виробничим) договором. Якщо укладається договір на контракцію овочів, то, відповідно, договір визначає й обсяг посівних площ, і час посадки, і спосіб обробки, і насінневий матеріал, і т. п.³

¹ Див.: Красавчиков, О. А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции [Текст] / О. А. Красавчиков // Гражданско-правовой договор и его функции. – Свердловск, 1980. – С. 8.

² Див.: Петриков, А. В. Специфика сельского хозяйства и современная аграрная реформа в России [Текст] / А. В. Петриков. – М., 1995. – С. 41.

³ Див.: Лурье, С. М. Договорные отношения сельскохозяйственных предприятий в СССР (теория и практика) [Текст] / С. М. Лурье, М. И. Козырь. – М., 1974. – С. 40–41.

Новий речовий продукт створюється внаслідок виконання договорів контрактації або закупівлі й постачання сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства для державних потреб. При достатній аргументації щодо нового речового продукту з економічної точки зору слід віднести результати робіт або послуг за договорами з ремонту, технічного обслуговування тощо. Справа в тому, що економісти визнають результати наданої послуги з технічного сервісу як специфічну форму товару. Але новий речовий продукт може створюватися і за договором підряду. В літературі до 1917 р. зазначалося, що роботи, виконувані підрядником за завданням замовника, породжують відносини, юридичною формою яких виступає договір підряду¹.

Професор А. Г. Первушин, розглядаючи сільськогосподарські договори як різновид господарських договорів, вважає, що при визначенні сільськогосподарського договору необхідно виходити зі сфери його застосування й цільової направленості. Учений зазначає, що під господарським договором сільськогосподарського підприємства слід розуміти майновий договір, направлений на встановлення і врегулювання планованих майнових зв'язків з іншими підприємствами, на досягнення учасниками договору виробничо-господарських завдань². В умовах формування ринкового господарства, різних форм власності це визначення не відповідає сучасному стану розвитку аграрного виробництва. Окрім того, неможливо не відзначити, що на встановлення майнових зв'язків спрямовані майже всі цивільно-правові договори.

Аналізуючи різні точки зору, професор Ц. В. Бычкова робить висновок про сільськогосподарські договори як різновид цивільно-правових, специфіка яких проявляється в нормативному закріпленні протекціонізму сільського господарства, сприятливій сільськогосподарській діяльності, виробничому сприянні сільському господарству³. Варто зазначити, що «протекціонізм», «сприятливість» сільськогосподарської діяльності – це захист державою інтересів усього суспільства, яке має потребу в сільськогосподарській продукції. Тут відбувається прояв публічних засад при розробці спеціальних аграрно-правових

¹ Див.: Мейер, Д. И. Русское гражданское право [Текст]. Ч. 2 / Д. И. Мейер. – По изд. 1902 г. – М., 1997. – С. 295; Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – По изд. 1907 г. – М., 1995. – С. 371.

² Первушин, А. Г. Хозяйственный договор в деятельности предприятий сельского хозяйства [Текст] / А. Г. Первушин. – М., 1976. – С. 16.

³ Бычкова, Ц. В. Договор в производственно-экономических связях между сельским хозяйством и промышленностью [Текст] / Ц. В. Бычкова. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 23.

актів, створюваних органами влади і її суб'єктами. Такі засади в деяких договорах за участю сільськогосподарських товаровиробників можуть бути реалізовані за допомогою закріплених у них обов'язків, наприклад, державних замовників, які здійснюють закупівлю різних видів сільськогосподарської продукції в державні й регіональні продовольчі фонди, надавати їм аванси на пільгових умовах, виділяти товарні кредити під майбутній урожай, здійснювати інші види державної підтримки.

Аналіз наведених вище наукових положень свідчить, що вчені при визначенні особливостей договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників звертають увагу тільки на одну з ознак – юридичну (закріплений у нормах протекціонізм, надання виробничої допомоги сільськогосподарським підприємствам, особливий суб'єктний склад та ін.) або виробничу (створення нового речового продукту, особливості сільськогосподарського виробництва). Вважається, що особливості сільськогосподарської діяльності необхідно пов'язувати з виробничо-економічним чинником, основна мета якого – задоволення потреб суспільства в сільськогосподарській продукції. Все це обумовлює необхідність розробки спеціальних аграрно-правових актів, а вони вже формують нормативні моделі договорів, які й будуть ураховувати ці особливості, у тому числі й необхідність державного захисту інтересів сільського господарства, а отже, і інтересів суспільства. На наш погляд, важливою ознакою при характеристиці спеціальних аграрно-правових актів повинна бути єдність і узгодженість у регулюванні всіх сторін сільськогосподарського виробничого процесу.

Незалежно від форми власності й організаційно-правової форми сільськогосподарські підприємства самостійно здійснюють виробничо-господарську діяльність, використовують земельні ділянки як основний засіб виробництва і предмет праці, додержуються вимог земельного й екологічного законодавства. У цьому випадку вони є об'єктом регулювання з боку відповідних державних органів. Будучи суб'єктом господарювання й об'єктом державного регулювання, сільськогосподарські товаровиробники стають таким «соціальним організмом», який своєю діяльністю відповідно до закріпленого правового статусу і правового режиму майна породжує конкретні комплексні складові правових зв'язків внутрішнього й зовнішнього характеру.

Виходячи з цього, до функції аграрного права як самостійної галузі права доцільно було б віднести функцію досягнення оптимальної узгодженості між окремими різнорідними нормами й правовідносинами. На практиці досягнути цього можливо за умови прийняття спеці-

альних аграрно-правових актів і укладення відповідно до них спеціалізованих договорів.

У науці аграрного права певний внесок у вирішення досліджуваного питання зробив професор М. М. Веденін. У цьому контексті є важливими особливості виробничої діяльності в сільському господарстві, на які вказує учений, а саме: переважання біологічного циклу в сільськогосподарському виробництві; особливості контролю за власністю на землю й інші природні об'єкти; переважне значення державного регулювання умов, у яких функціонує аграрний сектор економіки; особливості економічної конкурентоспроможності сільського господарства; особлива значимість структурних змін, пов'язаних із комерціалізацією сільського господарства; величезна соціально-політична значимість розвитку селянства¹. Зазначені особливості визначаються здебільшого галузями земельного, екологічного права.

Аграрне право, враховуючи приписи зазначених галузей права, за допомогою своїх, властивих йому прийомів регулювання, створює такий режим діяльності для сільськогосподарських товаровиробників, який суттєво відрізняється в інших галузях господарювання (промисловість, транспорт, зв'язок).

Необхідно зазначити, що основою виробництва в сільському господарстві є земля, тому особливості сільськогосподарських (аграрно-правових) договорів не можуть бути повністю розкриті без отримання чіткого уявлення про землю як особливий об'єкт. В аграрно-правовій літературі, як правило, зазначаються такі характеристики землі: а) як об'єкт природи земля є умовою всіх процесів праці і виробництва; б) це зумовлює необхідність визнання її об'єктом господарювання; в) природне походження землі визначає її обмеженість; г) земельна нерухомість має багато властивостей і функцій. На основі зазначених та інших аргументів Г. В. Чубуков переконливо доводить, що цивільне право не може врахувати всього різноманіття властивостей землі, а тому повна свобода правочинів із землею, принцип невтручання у приватні справи й інші подібні положення цивільного права не повинні застосовуватися при формуванні правового режиму землі². Вивчення конкретних договорів про купівлю-продаж земельних ділянок, оренду землі й земельних паїв (часток) підтверджують зазначені висновки.

¹ Див.: Аграрное право [Текст]. – М., 1986. – С. 340–341.

² Чубуков, Г. В. Земельная недвижимость в системе российского права [Текст] / Г. В. Чубуков // Государство и право. – 1995. – № 19. – С. 42.

У правовій літературі була висловлена думка щодо відображення в цивільному праві «сільськогосподарської спеціалізації договорів шляхом формування комплексного правового інституту сільськогосподарського договору, який об'єднував би низку самостійних договірних інститутів і опосередковував би виробництво, заготівлю сільськогосподарської продукції, матеріально-технічне забезпечення і виробниче обслуговування сільського господарства»¹.

Визначеність договорів спеціальними аграрно-правовими актами більшою мірою виявляється у сфері використання продукції племінного тваринництва (Закон України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. (у редакції від 21 грудня 1999 р.)², виробництва і реалізації молока (Закон України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р.)³, вирощування й реалізації високопродуктивного насіння зернових культур (Закон України «Про насіння і садівний матеріал» від 26 грудня 2002 р.)⁴ та ін. Виходячи з цього, конкретний порядок і рекомендації з визначення умов договору щодо вирощування й використання продукції племінного тваринництва й високопродуктивного насіння сільськогосподарськими товаровиробниками може застосовуватися тільки при вивченні і тлумаченні спеціальних аграрно-правових актів.

Таким чином, у сферах кредитування, страхування сільськогосподарських товаровиробників за рахунок спеціальних фондів, закупівлі продукції для державних потреб прийнято значну кількість законів і підзаконних нормативних актів комплексного характеру, де виникають не тільки майнові відносини, а тому одних норм ЦК України про договори страхування, кредиту, як правило, тут недостатньо. Необхідно визнати, що норми ЦК України про цивільно-правові договори, які містять єдині уніфіковані правила обігу будь-яких речей, не можуть забезпечити облік усіх правових режимів земельних фондів, пільгового кредитування й інших видів підтримки сільськогосподарських товаровиробників і створення інших умов господарювання на землі, ніж установлені аграрним законодавством. Разом з тим однаковість зазначених і деяких інших договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників дозволить застосовувати загальні положення ЦК Укра-

¹ Див.: Бычкова, Ц. В. Проблемы использования договора в агропромышленном комплексе [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Ц. В. Бычкова. – Харьков, 1981. – С. 3–4.

² Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 2. – Ст. 7.

³ Там само. – 2004. – № 47. – Ст. 513.

⁴ Там само. – 2003. – № 13. – Ст. 92.

їни про правочини, строки та терміни позовної давності, виконання зобов'язання, а також деякі норми ЦК України про договори, якщо немає спеціального закону, який би врегулював подібні питання.

Не погоджуючись з ученими юристами-аграрниками, які відстоюють незалежність або особливості договорів за участю сільськогосподарських підприємств, деякі вчені зазначають, що особливості ведення сільського господарства враховуються в законодавстві державного управління сільським господарством, правосуб'єктності сільськогосподарського підприємства, а також у спеціальних стандартах і технічних нормах¹.

У цьому висловлюванні наочно виявляється обмеженість нормативістського підходу щодо аналізу правових явищ. Однак у подальшому, у зв'язку зі зміною принципів управління й посилення державного регулювання аграрним сектором економіки, коли планові договори витискувалися договорами, які стали укладатися на основі вільного вибору сторонами структури договірних зв'язків і формування змісту конкретних договорів. Тому в спеціальній літературі були сформульовані положення про право сільськогосподарських підприємств визначати найкращі напрями збуту значної частини продукції; підвищення ролі основного на той час договору контрактації на реалізацію продукції у формуванні правил поведінки і умов, не установлених законодавством і не визначених плановими актами; необхідність у процесі узгодження окремих пунктів договору враховувати різні природні, технологічні й інші умови, за яких здійснюється виробництво і реалізація продукції². Таким чином, акцент перемістився від аналізу норм права до розкриття регулятивних можливостей договірної волевиявлення сторін.

Спираючись на висловлювання вчених щодо обмеженості нормативістського підходу, Б. І. Пугинський і Д. М. Сафіулін пропонують більше уваги приділяти вивченню договору як найбільш гнучкого правового засобу регулювання економічних і соціальних проблем³. Отже, при вирішенні досліджуваного питання необхідно враховувати не тільки нормативні моделі договору, але й зміст багатьох конкретних договорів.

¹ Див.: Семеусов, В. А. Договори в сільському господарстві: методологія и концепция [Текст] / В. А. Семеусов. – Иркутск. 1984. – С. 20–21.

² Див.: Лукьяненко, В. Е. Формирование обязательства по контракции плодово-овощной продукции в новых условиях хозяйствования [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Е. Лукьяненко. – Свердловск. 1987. – С. 1–16.

³ Пугинский, Д. И. Правовая экономика: проблемы становления [Текст] / Б. И. Пугинский, Д. И. Сафиулин. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 143–151.

Ефект останніх буде залежати від цілої низки чинників від нормативних моделей договорів, рекомендацій з їх укладення, кваліфікації фахівців, які беруть участь у процесі укладення договорів та ін.

У науці загально визнаним є положення про те, що договір в основному обслуговує операції майнового характеру. Однак його роль у механізмі регулювання економіки не можна зводити до опосередкування актів товарного обміну. Соціальна цінність договору незмірно вища. Відповідно до завдань розвитку суспільного виробництва завдяки договору вирішується значна кількість організаційних, економічних, технічних та інших питань, які виникають між суб'єктами, а тому слушно зазначається науковцями, що господарські зв'язки, врегульовані договором, становлять єдність, сукупність організаційних, економічних і правових взаємовідносин, які виникають між споживачами і постачальниками у процесі товарного обміну матеріальними ресурсами¹.

Отже, при виявленні юридичних особливостей договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників необхідно враховувати зміст як нормативних моделей, так і конкретних договорів, що регулюють відносини й безпосередньо пов'язані з процесом виробництва сільськогосподарської продукції, наприклад договори на вирощування (відгодівлю) молодняка великої рогатої худоби, свиней, птиці, на виробництво й використання високопродуктивного насіння зернових і технічних культур, продукції племінного тваринництва, виробництва і закупівлі товарної сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження для державних потреб. Окрім зазначеного, відносини, які виникають при здійсненні різних видів діяльності, що створюють передумови для виробництва сільськогосподарської продукції, оформлюють договорами оренди земельних ділянок (земельних часток (паїв)), на ремонт і технічне обслуговування сільськогосподарської техніки, кредиту, лізингу та ін.

Таким чином, не можна не погодитися з думкою тих учених, які пропонують сформувані в цивільному праві комплексний правовий інститут сільськогосподарського (аграрного) договору. Комплексні правові інститути повинні закріплюватися в комплексних нормативних актах. Разом з тим комплексні й уніфіковані спеціальні аграрно-правові закони й підзаконні нормативні акти, які регулюють договірні відносини за участю сільськогосподарських товаровиробників, за своїми

¹ Див. наприклад: Клейн, Н. И. Организация договорно-хозяйственных связей [Текст] / Н. И. Клейн. – М., 1976. – С. 11–12.

основними нормативними параметрами не повинні суперечити нормам ЦК України щодо регулювання конкретних договорів.

На сьогодні аграрне право як самостійна галузь права не визначає загальні положення про договори, тому нормативно-правове регулювання договірних відносин в аграрному секторі економіки в сучасних умовах забезпечено значною мірою ЦК України, норми якого поширюються однаково на договірні відносини в будь-якій сфері, а також ГК України, тобто всі аграрно-правові договори підпорядковуються загальним правилам цивільного та господарського законодавства. Аграрне право, у свою чергу, визначає особливості їх правового регулювання¹. Особливості договірних відносин сільськогосподарських підприємств, як слушно зазначає професор В. І. Семчик, виявляються в кожному структурному елементі договору (суб'єкт, предмет, зміст та ін.)².

Специфіка предмета договірних зобов'язань позначається на змісті конкретного виду договорів, тобто на конкретних правах і обов'язках, передбачених конкретним договором для кожної з його сторін. Певне юридичне значення для характеристики правової природи і класифікації договірних зобов'язань мають особливості правового становища кожної сторони як суб'єкта договірних правовідносин. Також специфіка відносин аграрного виробництва сама по собі та в поєднанні зі специфікою їх законодавчого регулювання зумовлює особливий підхід до визначення як поняття, змісту, так і класифікації договорів у сільському господарстві³.

Необхідно зазначити, що взагалі однією з найбільш ранніх класифікацій договорів, у більшості сприйнятою сучасною наукою і юридичною практикою, є класифікація, закріплена статтями 1102–1107 ЦК Франції 1804 р. Відповідно до зазначених статей договори поділяються на синаллагматичні, або двосторонні зобов'язальні, односторонні зобов'язальні, мінові, ризикові, доброчинні і відплатні, які мають особливу назву і не містяться в Кодексі або в інших законах, але стосуються торгівлі.

У спеціальній літературі з цивільного й торговельного права Росії, яка видавалася до 1917 року, з урахуванням норм римського права подається досить докладна класифікація договорів, які мають такі види:

¹ Див.: Аграрне право [Текст]: підручник / за ред. В. П. Жушмана. А. М. Статівки. – Х.: Право, 2010. – С. 78.

² Семчик, В. И. Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве [Текст] / В. И. Семчик. – К., 1984. – С. 178.

³ Див.: Аграрне право [Текст]: підручник / за ред. В. П. Жушмана. А. М. Статівки. – Х.: Право, 2010. – С. 78–79.

речові (*contractus reals*) і здійснюються згідно з простою угодою (*contractus consensuales*), або, інакше, консенсуальні; словесні або письмові; поділені на кріпосні, нотаріальні, явочні й домашні; самостійні (іменні) і несамотійні (безіменні); майнові й особисті, сутність яких полягає в особистій послугі¹.

Першим ЦК РРФСР від 31 жовтня 1992 р. (введений у дію 1 січня 1993 р.) були прийняті деякі із зазначених підстав для класифікації, а також було запроваджені нові. Наприклад, у примітці до ст. 139 подається поняття двостороннього договору. А у другій примітці до ст. 130, яка закріпила поняття суттєвих умов договору, мова йде про попередню угоду, хоча поняття попереднього договору було закріплено ст. 60 Основ цивільного законодавства СРСР і союзних республік 1991 р., у ЦК РРФСР 1922 р. мова також йде про укладання договору між присутньою та відсутньою особою (статті 131–132); розкриваються основні елементи договорів на користь третьої особи (ст. 140). Стаття 61 згаданих Основ тільки відтворила правила про цей договір. Проблемі систематизації або класифікації договірних правовідносин у науці завжди приділялася значна увага. О. С. Іоффе зазначав, що договори відрізняються один від одного лише за характером опосередкування відносин, наприклад, договори купівлі-продажу, дарування, або суттєвими, такими, що не збігаються, прийомами регулювання відносин одного й того ж виду, наприклад, доручення і комісія. Тому вони і створюють самостійні договірні типи, а їх значимість ніколи не ставилася під сумнів у радянській цивілістичній доктрині².

Завдання систематизації договорів у кожній підгалузі приватного права має важливе як теоретичне, так і практичне значення. У літературі з цивільного права стверджується, що система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характеризується як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин, що зумовлено особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами³.

Наукову класифікацію договорів можна проводити за різними ознаками (критеріями) залежно від цілей, які при цьому ставляться. Класифікація договорів має сприяти глибшому з'ясуванню природи і зміс-

¹ Див. наприклад: Мейер Д. И. Русское гражданское право [Текст] : в 2 ч. Ч. 2 / Д. И. Мейер. – М., 1997. – С. 157–160.

² Иоффе. О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР [Текст]. Ч. 2 / О. С. Иоффе. – М., 1978. – С. 87.

³ Див.: Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, – 2002. – С. 623.

ту, виявленню властивих їм спільних рис та особливостей, подальшому вдосконаленню законодавства про договори¹. На нашу думку, систематизація договорів буде сприяти також правильному їх тлумаченню, перш за все визначенню типу договору, смислу використання в ньому окремих умов і договору в цілому; з урахуванням пропозиції щодо систематизації можлива розробка науково обґрунтованих рекомендацій для юристів та інших спеціалістів сільськогосподарських підприємств з укладання й належного виконання договорів.

Учені, які раніше займалися проблемами правового регулювання відносин за участю колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств і громадян, пропонували класифікувати договори за різними ознаками. Так, Т. М. Нусупов вважав за необхідне поділяти договірні відносини за предметом правового регулювання². У сучасних умовах така класифікація є недоцільною, оскільки договори, які використовуються в сільському господарстві, регулюються нормами цивільного й аграрного права. У цьому сенсі зберігають своє значення висловлювання Ю. О. Вовка, який запропонував поділяти договори на два основних види: договори, які вичерпно регулюються нормами Цивільного кодексу, і договори, які регулюються як нормами Цивільного кодексу, так і спеціальними актами законодавства³. Запропонована Ю. О. Вовком класифікація дозволяє поділити в сучасних умовах договори за участю сільськогосподарських підприємств на поіменовані договори у ЦК України і непоіменовані, але які не суперечать основним засадам і суті цивільного законодавства. Окрім непоіменованих договорів цивільно-правового характеру, сільськогосподарські товаровиробники укладають і комплексні договори.

Пізніше договори за участю сільськогосподарських товаровиробників стали класифікувати за виробничим і правовим результатом, якого прагнуть сторони⁴. А. Г. Первушин, критикуючи вчених, що класифікують договори за однією або двома ознаками, пропонує таку класифікацію договорів: а) за предметом правового регулювання, застосовувати які необхідно при проведенні кодифікації законодавства і прийнятті спеціального акта про господарські договори; б) за поряд-

¹ Див.: Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер. – 2002. – С. 623.

² Нусупов, Т. Н. Роль договора в регулировании имущественных отношений колхозов [Текст] / Т. Н. Нусупов. – Фрунзе : Кыргызстан, 1969. – С. 29–32.

³ Вовк, Ю. А. Договорные отношения колхозов с организациями и предприятиями [Текст] / Ю. А. Вовк. – М., 1962. – С. 16–18.

⁴ Див.: Гуревич, Г. С. Договоры в сельскохозяйственном производстве [Текст] / Г. С. Гуревич. – Минск, 1979. – С. 21–22.

ком укладання договорів на основі як типових (примірних), так і не пов'язаних з типовою формою; в) за сферою застосування договору (у сфері товарообігу і у сфері виробництва). Остання класифікація договорів ним доповнена за цільовим призначенням, дозволяючи згрупувати договори таким чином: про передачу майна у власність або оперативне управління (договір контрактації, замовлення на сільськогосподарську техніку); договори про передачу майна в тимчасове користування (оренда, прокат); договори на виконання робіт (підряду, ремонт техніки, підряд на капітальне будівництво, виконання проектних і науково-дослідних робіт); договори про надання послуг (комісії, технічного обслуговування тваринницьких і птахівницьких ферм, зберігання, перевезення сільськогосподарських вантажів); договори про спільну діяльність з метою досягнення загальної господарської мети (спільна діяльність, організація державних сортовипробувальних діляниць та ін.); договори банківського кредиту (короткострокове й довгострокове кредитування)¹.

В останні роки в юридичній літературі вчені пропонують класифікацію договорів проводити за ознакою поєднання звичайних цивільно-правових договорів з договорами, які зберігають сільськогосподарську специфіку. Так, З. С. Беляева і М. І. Козир називають такі групи договорів, які укладаються сільськогосподарськими товаровиробниками: а) договори у сфері оренди земельних ділянок, земельних паїв (часток) і нерухомого майна; б) договори на матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських підприємств (купівля-продаж знаряддя і засобів виробництва, поставка, енергозбереження, купівля-продаж нерухомості і підприємств); в) договори банківського вкладу, рахунка, кредиту; д) договори на реалізацію продукції сільськогосподарських товаровиробників (контрактації, поставки сільськогосподарської продукції для державних потреб, купівлі-продажу, комісії); е) інші господарські договори сільськогосподарських товаровиробників, наприклад договір простого товариства².

На нашу думку, із перерахованих авторами договорів, не мають сільськогосподарської специфіки такі: енергозбереження, банківського вкладу й рахунку; купівля-продаж будь-якого нерухомого майна

¹ Див.: Первушин, А. Г. Хозяйственный договор в деятельности предприятий сельского хозяйства [Текст] / А. Г. Первушин. – М., 1976. – С. 79–81.

² Беляева, З. С. Договорные отношения сельскохозяйственных товаропроизводителей в сфере материально-технического обеспечения и реализации сельскохозяйственной продукции. [Текст] / З. С. Беляева, М. И. Козырь // Предпринимательская деятельность в сельском хозяйстве России. Правовые вопросы. – М., 1998. – С. 56.

(окрім сільськогосподарських угідь); підрядні договори, які не пов'язані з обслуговуванням аграрного виробництва і не мають сільськогосподарської специфіки; кредитні договори з будь-якою установою банку і який не виконує функції банку-агента.

На сьогодні, як правило, по кожному виду сільськогосподарської діяльності приймають законодавчі акти. Наприклад, правовою основою договорів на створення й використання племінного тваринництва є Закон України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. (у редакції від 21 грудня 1999 р.), який визначає загальні правові, економічні та організаційні основи племінної справи у тваринництві, спрямовані на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі. Тому договори на створення та використання племінних (генетичних) ресурсів (нові високопродуктивні породи тварин) у сфері сільського господарства на замовлення сільськогосподарських товаровиробників за своїми цілями суттєво відрізняються від договорів купівлі-продажу й поставки, а також від договору контрактації, який стосується виробництва й реалізації товарної сільськогосподарської продукції, продовольства і сировини для державних і регіональних потреб, що передбачено Законом України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 22 грудня 1995 р.¹ та Положенням Кабінету Міністрів України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» від 17 жовтня 2008 р.²

Предметом зазначеної групи договорів, на нашу думку, є результат діяльності двох сторін зі створення нових високопродуктивних пород тварин. Саме в цьому проявляється їх схожість із цивільно-правовим договором підряду. Разом з тим реалізація племінних тварин і племінних стад та отримання прибутку не є безпосередньо цілями договору. Передача племінних тварин або племінних стад від підприємства (об'єднання) з племінної роботи, селекційного, селекційно-технологічного, селекційно-гібридного центру, іподрому (тобто суб'єктів племінної справи у тваринництві) до сільськогосподарського підприємства (покупця) у власність здійснюється за договором купівлі-продажу.

У зазначеній сфері можуть укладатися договори, коли роботи або послуги зі штучного запліднення сільськогосподарських тварин виконують відповідні підприємства, які здійснюють племінну роботу. Підрядник зобов'язується не тільки доставляти спермопродукцію від

¹ Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 3. – Ст. 9.

² Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – Ст. 2692.

закріплених виробників, рідкий азот, зооветтовари для штучного запліднення тварин, але і проводити штучне запліднення, здійснювати постійний контроль за веденням племінної роботи (облік приплоду, відгодівля молодняка за призначенням), за веденням обліку і звітності, за своєчасну достовірну інформацію про хід штучного запліднення. Підприємство (замовник) у свою чергу надає підряднику приміщення, яке відповідає зооветеринарним вимогам, для організації пунктів зі штучного запліднення, а також забезпечує роботу пунктів у зимовий і літній період; виконує зооветеринарні та інші аналогічні вимоги підрядника щодо підготовки й утримання корів, телят до і після проведення штучного запліднення; кожного місяця складає акти прийняття робіт за фактом їх виконання; своєчасно здійснює оплату виконаних робіт, використаних матеріалів і зносу устаткування підрядника відповідно до названих рахунків.

На практиці нерідко укладаються договори, відповідно до яких підприємства з племінної роботи забезпечують сільськогосподарських товаровиробників – замовників – необхідним устаткуванням і надають методичну або консультативну допомогу, а безпосереднє штучне запліднення здійснюється господарствами. Відповідно до договору на проведення штучного запліднення великої рогатої худоби основним обов'язком підприємства з племінної роботи є постачання господарству згідно з узгодженим графіком сперми відповідної племінної тварини (бика, барана, хряка, жеребця) і рідкого азоту; здійснення допомоги господарству у правильній організації штучного запліднення тварин та здійснення контролю за станом і роботою пунктів штучного запліднення. Отже, викладене дозволяє зробити висновок, що договори у зазначеній сфері мають як змішаний (який містить елементи різних цивільно-правових договорів), так і комплексний характер.

У спеціальній літературі висловлена думка, що комплексні договори є основою виникнення двох і більше зобов'язань, які належать до різних галузей права, але об'єднуються вони однією господарською метою¹.

Комплексні договори необхідно відрізнити від змішаних цивільно-правових договорів, про які мова йде в ЦК України. Сутність змішаних договорів полягає в тому, що вони містять елементи різних цивільно-правових договорів, тому на практиці у відносинах сторін за змішаним договором застосовуються у відповідних частинах правила про ті по-

¹ Див.: Собчак, А. А. Смешанные и комплексные договоры в гражданском праве [Текст] / А. А. Собчак // Сов. гос. и право. – 1989. – № 11. – С. 61–66.

іменовані цивільно-правові договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не впливає з угоди сторін або сутності змішаного договору.

Сьогодні зустрічаються випадки, коли відгодівля молодняка великої рогатої худоби, свиней, птиці здійснюється в межах внутрішньогосподарської виробничої діяльності або спеціальних договорів на вирощування або відгодівлю зазначеного молодняка худоби і птиці, де сільськогосподарські підприємства укладають договори з фермерами або громадянами, які ведуть особисті селянські господарства. Варто погодитися з висловленою думкою про те, що безпосередньою метою останніх є забезпечення середньодобового приросту худоби¹. Власне кажучи, цією метою визначається й назва такого договору. При укладенні такого договору сільськогосподарське підприємство (замовник) переслідує мету щодо реалізації тварин, вирощених до закріпленої договором необхідної кондиції, для задоволення інтересів переробного підприємства в товарній продукції.

Вважається, що при внутрішньовидовій диференціації аграрних договорів необхідно враховувати і безпосередню, і подальшу мету відповідного виду сільськогосподарської діяльності. Але в будь-якому випадку при вирішенні проблем необхідно, наскільки це можливо, не відходити від законодавчої системи договорів, закріпленої в ЦК України. Такий підхід буде більше сприяти точному визначенню природи договору, не залишаючи без уваги частину майнових відносин, які існують одночасно з іншими відносинами організаційного характеру і внутрішньогосподарськими. Наприклад, договори у сфері племінного тваринництва мають схожість із договором підрядного характеру про виконання робіт і надання послуг. Разом з тим наявність зустрічних обов'язків господарств – замовників на виконання конкретних робіт при одночасній відсутності у них безпосередньої мети отримання прибутку не дозволяє договори у сфері використання продукції племінного тваринництва повністю визначати однотипним цивільно-правовим договором підряду.

У правовій літературі протилежні думки висловлені щодо групи договорів, які традиційно називають договорами на матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських підприємств. Так, М. М. Веденін і В. С. Шишкіна до матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в широкому значенні зараховують не

¹ Див.: Максакова, Г. Откорм скота по договору [Текст] / Г. Максакова // Хозяйство и право. – 1981. – № 4. – С. 26–27.

тільки власне матеріально-технічне забезпечення господарств, яке здійснюється з використанням таких традиційних форм, як поставка продукції виробничо-технічного призначення, купівля-продаж засобів виробництва, інших ресурсів виробництва, але і будівництво, яке здійснюється на підрядній основі, виробничо-технічне обслуговування, що опосередковується договорами підрядного типу, а також створення і передача науково-технічної продукції, інформаційного обслуговування. Вони здійснюються на підставі спеціальних договорів, які враховують специфіку такої діяльності¹. Пізніше автори із договорів у сфері матеріально-технічного забезпечення виділяють договори виробничого, науково-технічного й інформаційного обслуговування сільськогосподарських підприємств².

Ц. В. Бичкова в основу класифікації сільськогосподарських договорів покладає не один, а декілька критеріїв: предмет договору, сферу правового регулювання, ступінь сільськогосподарської спеціалізації, метод регулятивного впливу на відносини сторін³.

Аналіз аграрно-правової літератури дозволяє зробити висновок, що класифікація договорів у сільському господарстві за певними ознаками здійснюється по-різному⁴. Одні дослідники поділяють договори в сільському господарстві на такі групи: загальноцивільстичні договори; договори, специфічні для сільськогосподарського сектору економіки; договори, що регулюють міжгосподарські відносини та трудові відносини в сільськогосподарських підприємствах⁵.

Інші автори визначають єдність таких груп договорів: перша група – з матеріально-технічного, фінансового, електроенергетичного та фінансово-кредитного забезпечення суб'єктів АПК; друга група – з надання суб'єктам аграрного виробництва різноманітних послуг щодо виробничо-технічного, меліоративного, гідромеліоративного, агрохімічного, транспортного забезпечення їх діяльності; третю групу договірних зв'язків в аграрному секторі складають договори з реалізації товаровиробниками сільськогосподарської продукції; до четвертої

¹ Див.: Аграрное право [Текст] : учебник / отв. ред. Г. Е. Быстрая, М. И. Козырь. – М., 1996. – С. 459–460.

² Там само. – С. 380–384.

³ Бичкова, Ц. В. Проблемы использования договора в агропромышленном комплексе [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Ц. В. Бичкова. – Харьков, 1981. – С. 10.

⁴ Див.: Аграрное право [Текст] : підручник / за ред. В. П. Жушмана, А. М. Статівки. – Х. : Право, 2010. – С. 79.

⁵ Див.: Аграрное право [Текст] : учебник / под ред. С. А. Боголюбова, Е. Л. Мишиной. – М. : Эксмо, 2008. – С. 204.

групи слід віднести договори з наукового забезпечення АПК, зокрема із запровадження наукових розробок щодо вирощування нових сортів рослин, розведення нових видів та порід худоби, застосування нових технологій виробництва та ін.¹

Недоліком наведеної вище класифікації договорів є те, що автори не визначили, за якими критеріями поділяються договори за участю сільськогосподарських товаровиробників.

На наш погляд, викладене свідчить про доцільність при внутрішньовидовій класифікації договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників враховувати три критерії: а) виробничий; б) цільовий; в) класифікацію, яка міститься в ЦК України.

З урахуванням наведених критеріїв договори за участю сільськогосподарських товаровиробників можна диференціювати: 1) аграрно-правові договори, метою яких є створення у процесі виробничого співробітництва визначеної продукції (вирощування цукрових буряків, інших технічних культур, високопродуктивних зернових культур; виробництво продукції рослинного і тваринного походження; вирощування і відгодівля молодяку худоби і птиці; сортовипробування сільськогосподарських культур; проведення штучного запліднення сільськогосподарських тварин; виробництво і переробка кормів для тваринництва; вирощування спільними зусиллями фермерських господарств та інших сільськогосподарських підприємств визначеної продукції на земельних ділянках господарства; 2) договори, метою яких є реалізація виробленої продукції (товарів); придбання матеріально-технічних засобів для забезпечення функціонування основного аграрного виробництва: за держконтрактами; на основі купівлі-продажу, комісії сільськогосподарської техніки й інших матеріально-технічних засобів; лізингу; міни (бартерні угоди); енергозбереження аграрних підприємств; фінансового забезпечення; договори, метою яких є надання різних послуг, які сприяють нормальному здійсненню аграрного виробництва; щодо агрохімічного обслуговування сільськогосподарських підприємств, виконання меліоративних робіт, виконання робіт з ремонту сільськогосподарської техніки і її технічного обслуговування; надання наукових послуг сільськогосподарським підприємствам.

Запропонована класифікація договорів за участю сільськогосподарських підприємств дозволяє визначити місце спеціалізованих до-

¹ Див.: Жушман, В. П. Аграрне право та законодавство України: в питаннях та відповідях [Текст] : навч.-практ. посібник / В. П. Жушман. – Х. : Тов. «Одіссей», 2006. – С. 70.

говорів, які регулюють майнові відносини в сільському господарстві, у системі права. Такий підхід буде сприяти вирішенню практичних завдань: по-перше, забезпечення узгодженості норм про договори, які регулюють майнові відносини в сільському господарстві, а також будуть закріплені в запропонованому для прийняття Аграрного кодексу України, з нормами ЦК України про поіменні договори; по-друге, застосування імперативних і диспозитивних норм ЦК України про поіменні договірні типи або види при аналізі і тлумаченні договорів за участю сільськогосподарських товаровиробників у випадку відсутності необхідних правил у запропонованому для прийняття Аграрному кодексі України або спеціальних нормативних актах про договори в АПК, наприклад, «Про лізинг сільськогосподарської техніки за участю держави», «Про державний товарний кредит для сільськогосподарських підприємств» тощо.

Таким чином, є очевидною актуальність питань, пов'язаних із теоретичними дослідженнями проблем договірних правовідносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. Це означає, що є простір як для законодавчої діяльності, так і для вдосконалення практики укладання договорів з метою формування їх умов, які найбільше відповідають специфіці сільськогосподарського виробництва.